

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **“РОЗВИТОК ЗВ’ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ
З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ ТА МОВЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ
ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ”**

Виконала здобувачка 2 курсу групи SoL4-M22z
ОП Спеціальна освіта (Логопедія)
спеціальності 016 Спеціальна освіта
спеціалізації 016.01 Логопедія
Олена ШАЦКІХ

Керівник:
Олена МІЛЕВСЬКА,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Мар’яна БУЙНЯК,
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
основ корекційної роботи

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ ТА МОВЛЕННЯ	8
1.1. Закономірності розвитку зв'язного мовлення у дітей з нормотиповим онтогенезом	8
1.2. Особливості мовленнєвого онтогенезу за умов порушеного зорового аналізатора.....	14
1.3. Взаємозв'язок пізнавальної діяльності та мовленнєвого розвитку дитини-дошкільника	20
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ ТА МОВЛЕННЯ.....	29
2.1. Розроблення методики констатувального дослідження.....	29
2.2. Проведення констатувального дослідження та аналіз отриманих результатів.....	39
РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛОГОПЕДИЧНОЇ РОБОТИ З РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ ТА МОВЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	64
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Актуальність. Сучасне суспільство висуває високі вимоги до освіти в цілому та дошкільної освіти, зокрема. Діти зі складними порушеннями зору становлять особливу групу дошкільників, оскільки зорова депривація негативно позначається на різних сферах їхнього розвитку. Ці діти з раннього віку опиняються в обмежених умовах спілкування і практичної діяльності з огляду на специфіку зорової функції (І. Гудим, Т. Дегтяренко, Є. Синьова, С. Федоренко та ін.); процеси опанування зв'язного мовлення та навичок пізнавальної діяльності мають ряд особливостей (В. Вавіна, Т. Семенишена, Т. Костенко, В. Ремажевська, Л. Плаксіна, В. Феоктістова, V. Bishop та ін.). Через недостатність сенсорного досвіду у дошкільників з порушенням зором може спостерігатися розрив між предметною практичною дією та її словесним позначенням, а з іншого боку – зорова депривація гальмує активний пізнавальний досвід.

Разом з цим, дослідники у галузях тифлопедагогіки та тифлопсихології (Т. Костенко, В. Кобильченко, Є. Синьова, О. Таран, Л. Нафікова, С. Кондратенко та інші) наголошують на залежності між рівнем сформованості зв'язного мовлення у дітей з порушеннями зору та станом їхнього чуттєвого досвіду, який, в свою чергу є результатом активного пізнання навколишнього.

Зв'язне мовлення є важливим компонентом всебічного розвитку дошкільника і входить до ключових характеристик його мовленнєвої компетентності.

За умов нормотипового онтогенезу старші дошкільники достатньою мірою володіють навичками зв'язного мовлення (А. Богуш, Л. Варзацька, Н. Гавриш, Л. Калмикова, К. Крутій, Н. Пентилюк та ін.); вони здатні чітко висловити свою думку (прохання, бажання, незгоду тощо), послідовно розповісти про події дня чи описати сюжет малюнку, роблять вдалі спроби

словесно міркувати і доводити власну думку (Т. Дуткевич, Д. Ельконін, Т. Піроженко, Т. Поніманська, С. Русова, В. Сухомлинський та ін.).

Дошкільники зі складними порушеннями зору мають специфіку мовленнєвого розвитку, зокрема зв'язного мовлення (Н. Бабич, Т. Костенко, С. Конопляста, Л. Вавіна, В. Ремажевська та ін.), яка виявляється ще в ранньому віці зниженою мовленнєвою активністю, а згодом – в семантичній неповноцінності, уривчастості та непослідовності висловлювань. Науковці пояснюють, що ці недоліки виникають внаслідок недостатності сенсорного досвіду дітей з порушеннями зору, оскільки їм важко розуміти зв'язки між реальними предметами, ознаками, та їхніми назвами; між практичними діями та їх словесним позначенням.

Науковими дослідженнями (Т. Дегтяренко, Т. Костенко та ін.) встановлено, первинною проблемою розвитку дітей з обмеженими можливостями зору є порушення пізнавальної діяльності, для якої вкрай важливим є повноцінність зорового сприймання (симультанного, дистантного, поелементного), зорових аналізу та мнезису тощо; доведено, що зорова депривація дитини обмежує її участь в активній діяльності.

Разом з цим, учені (Л. Виготський, О. М. Леонтьєв та ін.) вважають, що найсприятливішою основою для розвитку компенсаторних пристосувань у дітей з різними дефектами є виконання будь-якої діяльності. Т. Костенко також декларує необхідність раннього включення дітей з вадами зору в пізнавальну діяльність і вважає, що цим самим створюються сприятливі умови для корекції і компенсації у них порушених функцій.

Для дітей з порушеннями зору найбільш типовим є системний недорозвиток мовлення (Т. Дегтяренко), який виявляється у нерозумінні лексичного змісту слова, у нездатності співвідносити слова з чуттєвим образом предмета. Порушення такого зорово-предметного і словесного співвіднесення призводить до засвоєння багатьох слів на суто вербальній основі, відповідно не формується наповнюваність словесних понять.

В свою чергу, це перешкоджатиме утворенню смислових зв'язків слів (семантичних полів) і стане причиною труднощів конструювання речення як смислового концепту, а у поєднанні зі збідненим словниковим запасом на недостатністю зорових вражень – до відсутності розгорнутих висловлювань.

Водночас, розгорнуті висловлювання (зв'язне мовлення), є неодмінною складовою пізнавальної діяльності, адже відбувається узагальнення отриманої інформації. Фундаментальні дослідження у психології (праці Л. Виготського, О.М. Леонтьєва, С. Рубінштейна та ін.) підтверджують детермінацію когнітивної сфери індивіда його пізнавальною активністю, його свідомою діяльністю, спрямованою на отримання інформації про навколишнє. У ранньому та дошкільному дитинстві шлях пізнання щільно пов'язаний з чуттєвим досвідом: з різними видами сприймання (слухового, зорового, дотикового, просторового, кінестетичного), фізіологічними відчуттями смаків та запахів, ритмічних і вестибулярних реагувань.

Ураховуючи потенційні можливості пізнавальної діяльності дітей з порушеннями зору для розвитку у них зв'язного мовлення, необхідність додаткового ознайомлення логопедів з цими можливостями та потребу у спеціальних методичних матеріалах для здійснення цієї роботи, тема дослідження „Розвиток зв'язного мовлення у дошкільників з порушеннями зору та мовлення у процесі пізнавальної діяльності” є актуальною.

Мета дослідження: розробити методичне забезпечення логопедичної роботи з розвитку зв'язного мовлення у дошкільників з порушеннями зору та мовлення.

1. Здійснити аналіз наукової літератури з педагогіки, психології, логопедії, тифлопедагогіки, тифлопсихології; схарактеризувати особливості розвитку зв'язного мовлення у дітей з порушеннями зору, специфіку здійснюваної ними пізнавальної діяльності.

2. Виявити взаємозв'язок між розвитком зв'язного мовлення у дітей з порушеннями зору та пізнавальною діяльністю.

3. Експериментально перевірити стан сформованості зв'язного мовлення дошкільників з порушеннями зору.

4. Розробити методичне забезпечення з розвитку та стимуляції зв'язного мовлення у дітей з порушеннями зору із застосуванням засобів пізнавальної діяльності.

Об'єкт дослідження – розвиток зв'язного мовлення у дошкільників.

Предмет дослідження – методичне забезпечення логопедичної роботи з розвитку зв'язного мовлення у дошкільників з порушеннями зору засобами пізнавальної діяльності.

Реалізація мети і завдань кваліфікаційної роботи передбачала використання таких методів:

- *теоретичні методи*: аналіз, узагальнення, систематизація ідей з наукової літератури з метою розкриття базових понять дослідження, визначення особливостей використання прийомів самомасажу в логопедичній роботі з дітьми дошкільного віку;

- *емпіричні методи*: діагностичні; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний);

- *математико-статистичні методи*: кількісний та якісний аналіз емпіричних даних.

Теоретико-методологічна база: теорії розвитку вищих психічних функцій (Л. Виготський, О.М. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Д. Ельконін та ін.); дослідження вітчизняних науковців щодо вивчення мовлення у дітей з нормотиповим та порушеним розвитком (А. Богуш, О.О. Леонтьєв, О. Лурія, М.І. Лісіна, Н. Пахомова, Є. Соботович, М. Шеремет та ін.); дослідження у галузі спеціальної психології та корекційної педагогіки, спрямовані на вивчення особливостей розвитку та корекції мовленнєвої сфери особистості у дітей зі зниженим зором (Л. Вавіна, І. Гудим, В. Ремажевська, Є. Синьова, С. Федоренко, І. Чігірінова та ін.).

Теоретичне значення дослідження: уточнено особливості опанування зв'язного мовлення дітьми з порушеннями зору; узагальнено відомості про специфіку їх пізнавальної діяльності; обґрунтовано практико-методичні аспекти логопедичної роботи з розвитку зв'язного мовлення у дошкільників з порушеннями зору шляхом використання засобів пізнавальної діяльності.

Практичне значення одержаних результатів: розроблено методичні рекомендації для здійснення логопедичної роботи з розвитку зв'язного мовлення у дошкільників з порушеннями зору на основі використання засобів (форм, методів, прийомів) пізнавальної діяльності; розроблено опитувальники для з батьків та педагогів щодо вивчення особливостей пізнавальних інтересів та діяльності цих дітей для урахування в роботі над зв'язним мовленням. Матеріали дослідження можуть бути використані логопедами, вихователями ЗДО, педагогами НРЦ, батьками дітей з порушеннями зору.

Експериментальна база. Дослідження проводилося на базі КЗ „Навчально-реабілітаційний центр „Левеня” ЛОДА (м. Львів). Дослідженням було охоплено 19 дітей старшого дошкільного віку, з них 11 дітей з порушеннями зору, та 8 дітей із нормотиповим мовленням

Апробація результатів дослідження відбувалась на звітних науково-практичних конференціях студентів, магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2022, 2023 рр.), IV Міжнародній науково-практичній конференції „Current challenges of science and education”, 11-13.12.2023 р. (Берлін, Німеччина).

Результати дослідження відображені в 1 публікації

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків (89 найменувань). Робота містить 4 таблиці, 7 рисунків. Основний зміст роботи викладено на 78 сторінках. Загальний обсяг магістерської роботи складає 92 сторінки.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження було зроблено такі висновки і узагальнення.

1. Аналіз наукових і методичних джерел виявив, що здатність дитини зв'язно висловлюватись, логічно передавати інформацію, граматично правильно оформлювати висловлювання, відтворювати адекватні лексико-сміслові зв'язки, забезпечує низку важливих функцій, головна з яких – комунікативна. Динаміка зв'язного мовлення дитини спостерігається на фоні активної комунікативно-мовленнєвої взаємодії з дорослим та обумовлена різними видами пізнавальної діяльності.

Зв'язне мовлення є вербальним продуктом мовленнєво-розумової діяльності індивіда; воно має дві форми реалізації: діалог; монолог. Кожна форма характеризується лінгвістичними, психологічними ознаками та специфікою комунікативної спрямованості; структурною цілісністю, завершеністю та цілеспрямованістю. У структурі зв'язного мовлення виділяють діяльнісний і особистісний компоненти.

Діти з нормотиповим розвитком опановують форми зв'язного мовлення послідовно, з третього року життя – діалогічну, на четвертому – шостому роках засвоюють монологічну: переказ, розповідь, опис.

Діти з порушеннями зору, внаслідок зниженої взаємодії з навколишнім під час практичної діяльності, відзначаються специфікою мовленнєвого розвитку та його специфікою. Зорова депривація спричиняє порушення сенсорної обробки об'єктів навколишнього, наслідком чого порушення процесу мовленнєвого опосередкування дійсності. Цим дітям властива низька мовленнєва мотивація, труднощі у розумінні лексичних значень, помилки у вербалізації уявлень про навколишнє, труднощі засвоєння зв'язного мовлення. Недоліки розвитку мовлення у дітей з порушеннями зору, зокрема зв'язного, можуть бути наслідком неправильного мовленнєвого

виховання, при якому мовленнєва інформація подається спрощено та недостатньою увагою до розвитку пізнавальної діяльності цих дітей.

2. Розвиток зв'язного мовлення пов'язаний з розвитком пізнавальної діяльності; її регулятором для дошкільника є переважно власні інтереси щодо отримання інформації про навколишнє. За джерелом інформації виділяють три групи видів пізнавальної діяльності: робота з реальними предметами, виконувані дії, робота з текстами. Відповідно до видів виділяють способи пізнавальної діяльності: обстеження, спостереження, розглядання, сортування; спосіб дій (імітація, наслідування, предметно-практична дія, експериментування, моделювання); активне слухання, розповідання, переказування. Останні пов'язані з фразовим мовленням, яке є основою зв'язного мовлення.

На основі аналізу наукової літератури було визначено, для розвитку уваги до мовлення у дошкільників з порушеннями зору та вдосконалення у них зв'язного мовлення важливим є правильно організоване пізнавальне середовище, яке формуватиме активне пізнавальне ставлення до навколишнього та активне ставлення до мовлення, як регулятора пізнавальної діяльності.

3. Проведено експериментальне вивчення стану сформованості зв'язного мовлення у дошкільників з порушеннями зору. Сформовано методику, яка була спрямована на вивчення фразового мовлення, діалогічного та монологічного видів зв'язного мовлення. Діагностичними завданнями визначено: складання речень за малюнком; складання речень за серією малюнків; бесіду; переказ знайомого тексту; розповідь за серією сюжетних малюнків; розповідь за малюнком з розширеним сюжетом розповідь з власного досвіду та опису. Констатовано: достатній рівень сформованості зв'язного мовлення у 75% дітей з нормотиповим розвитком та у 36,4% дітей з порушеннями зору; середній рівень – у 25 % дітей з

нормотиповим розвитком та у 36,4 % дітей з порушеннями зору; низький рівень виявлено тільки у дітей з порушеннями зору (27,3%).

Дошкільники з типовим розвитком (КГ) є мовленнєво активними, адекватно розуміють зміст завдань, ініціативні у бесідах. Досліджено наявність у дітей КГ достатніх умінь утворювати прості речення, певні труднощі утворення складних речень; здатність підтримувати розмову та розгортати діалог; сформовані уміння переказу знайомої казки та складання адекватної, інформативної розповіді за розширеним сюжетом. Розповіді з власного досвіду та описи дітям з типовим розвитком давалися важче; проявлялася напруга, пов'язана з пригадуванням. Незначна допомога сприяла динаміці розповідання. Ми відзначили, що діти з типовим розвитком в цілому використовують адекватну лексику, варіативні граматичні засоби та правильно оформлюють розгорнуті зв'язні висловлювання.

Дошкільники з порушеним зором (ЕГ) виявили слабшу активність, порівняно з дітьми КГ, як у мовленнєвому відношенні, так і в роботі з наочністю. Потребували більшої допомоги, ніж діти КГ; активність проявлялась у вигляді уточнюючих запитань; мовленнєва ініціатива суттєво знижена. Фразові уміння доступні на рівні простих речень; складні конструкції викликають труднощі, як пов'язані передусім з труднощами використання сполучників сурядного і підрядного зв'язку. Складання простих речень до серії предметних малюнків ускладнювалося труднощами втримання послідовності у сприйманні малюнків. Фразове діалогічне мовлення є складним для дітей ЕГ; присутні позаконтекстні та спрощені відповіді-репліки. Здатність вступати в діалог знижена; уміння підтримувати розмову сформовані недостатньо. Більш доступні уміння зв'язного переказу знайомого тексту та уміння складати розповідь за серією простих сюжетних малюнків. Проте, не виявлено деталізації сюжетів.

Дошкільникам з порушеннями зору була доступною розповідь за розширеним сюжетом; діти адекватно передавали зміст, відображали усі

змістові лінії, пов'язували малюнковий сюжет з власним досвідом. Помилки учасники змішуванні ліній сюжету, недостатньому розкритті кожної з них. Розповідь без візуального підкріплення та опис виявилися найскладнішими формами мовлення для дітей з порушеннями зору.

4. Враховано виявлені особливості зв'язного мовлення у дошкільників з порушеннями зору під час розроблення методичних матеріалів для формування та вдосконалення у них зв'язних форм мовлення. Обґрунтовано і розроблено методичне забезпечення, яке вміщує матеріали для логопеда (теоретичні положення, методичні рекомендації, схему зв'язку між пізнавальною діяльністю та мовленнєвою; три методичні таблиці) та для батьків і вихователів (два опитувальники, протокол опосередкованого спостереження за пізнавальною та мовленнєвою діяльністю дітей). Вихідним положенням розробленого нами методичного забезпечення є положення про обумовленість процесу засвоєння дошкільниками зв'язного мовлення різними видами пізнавальної діяльності.

Визначено групу методів і прийомів пізнавальної діяльності, які найбільш значимі для розвитку зв'язного мовлення у дітей з порушеннями зору: це безпосередні та опосередковані методи пізнавальної діяльності; прийоми активного слухання та розповідання, словесних доручень, створення спеціальних мовленнєвих ситуацій, прийом супровідного мовлення.

Запропоновано залучати вихователів, батьків дітей з порушеннями зору до вивчення особливостей прояву пізнавальної діяльності з метою вибору доцільних її видів для розвитку зв'язного мовлення у дітей.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів заявленої проблеми. Перспективою дослідження вважаємо розроблення і апробація практичних матеріалів (комплексів вправ, конспектів занять) з розвитку зв'язного мовлення у дошкільників у процесі пізнавальної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрасян А.Л. Специфика познавательной деятельности детей с нарушениями зрения. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського*: зб. наук. пр. Вип.7-8. Одеса, 2003. С.112–117.
2. Андрасян А. Музично-дидактичні ігри як засіб корекції пізнавальної діяльності дітей з вадами зору. *Наука і освіта*. № 5-6. 2003. С.139–140
3. Бабич Н. М. Методика дослідження стану сформованості комунікативних навичок у дітей дошкільного віку з порушеннями зору та інтелекту. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*: зб. наук. праць / за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої. Вип. 6. Київ, 2014. С. 25–29.
4. Богуш А., Гавриш Н., Котик Т. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних закладах. Київ : Видавн. Дім „Слово”, 2006. 218 с.
5. Богуш А. М., Луцан Н.І. Мовленнєво-ігрова діяльність дошкільників: мовленнєві ігри, ситуації, вправи: навч.-метод. посіб. Київ : Слово, 2008. 256 с.
6. Богуш А. Методика навчання дітей української мови в дошкільних навчальних закладах: Підручник. Київ : Видавничий Дім „Слово”, 2008. С. 117–193.
7. Белова О. Б. Белова О.Б. Теоретичне обґрунтування мовленнєвої готовності до школи дітей старшого дошкільного віку з порушеннями зору. *Наукові записки БДПУ. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 1. Бердянськ : БДПУ, 2021. С.89–98.
8. Вавіна Л. С. Концептуальні основи системи освіти осіб з глибокими вадами зору. *Дефектологія*. 1996. № 1. С. 38–40.

9. Вавіна Л.С. Корекційно-реабілітаційна модель специфічного компонента змісту освіти учнів з глибокими порушеннями зору. *Дефектологія*. 2004. № 1. С. 11–14.

10. Вавіна Л.С. Мовленнєво-комунікативний розвиток особистості молодших школярів з важкими порушеннями зору на уроках української мови. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : наук.-метод. зб.* Вип. 8. Т. II. Запоріжжя, 2006. С. 98–102.

11. Вавіна Л. С., Ремажевська В. М. Розвиваємо у дитини вміння бачити : Від народження до 6 років : Поради батькам. Київ : Літера ЛТД, 2008. 128 с.

12. Вавіна Л.С. Розвиток у молодших школярів з глибокими порушеннями зору життєво важливих навичок мовленнєвої діяльності засобами вивчення рідної мови і літератури. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки : Зб. наук. пр./* за ред. Т. І. Сущенко. Київ – Запоріжжя. 2005. Вип. 36. С. 142–150.

13. Вавіна Л.С. Структура та корекційна спрямованість стандарту освіти для осіб із порушеннями зору (дошкільна та початкова ланка). *Дефектологія*. 2000. № 3. С. 2–6.

14. Вавіна Л.С. Розвиток мовленнєвої компетентності дошкільників з порушеннями зору : навч.-метод. посібник. Київ : Інститут спеціальної педагогіки, 2015. 127 с.

15. Вавіна Л.С. Концептуальні підходи до реалізації змісту дошкільної освіти дітей з порушеннями зору. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2013. №3 (67). С. 4-9; №4 (68). С. 4-9.

16. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі та соціальному середовищі: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 308 с.

17. Гавриш Н. Розвиток зв'язного мовлення дошкільнят: Навч.-метод. посіб. Київ : Вид. Л. Галіцина, 2006. 119 с.

18. Гайван Т.Я., Макарова С.М. Логопедична робота з дітьми з

загальним недорозвитком мовлення III рівня : Комплекс матеріалів для логопедичних занять. Харків. Веста : «Ранок», 2008.

19. Гудим І. М. Розвиток пізнавальної компетентності дошкільників з порушеннями зору : навч.-метод. посіб. / І. М. Гудим – К. : Інститут спеціальної педагогіки, 2014. – Режим доступу : <http://www.ispukr.org.ua>

20. Дегтяренко Т.М. Комплексний підхід до організації корекційно-реабілітаційної роботи в дошкільному закладі для дітей зі зниженим зором. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи в спеціальній школі : наук.-метод. зб. / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. Київ: Науковий світ , 2004. С. 77–80.*

21. Дегтяренко Т.М. Корекційна спрямованість навчально-виховного процесу в спеціальних закладах освіти для дітей з вадами зору : метод. реком. Суми, 2001. 15 с.

22. Дегтяренко Т.М. Ігри з розвитку зорового сприймання як засіб корекції та активізації пізнавальної діяльності слабозорих дошкільників. *Педагогічні науки: Зб. наук. праць Сумського ДПУ ім. А.С.Макаренка. Суми, 2001. С.326–333.*

23. Дегтяренко Т. М., Вавіна Л. С. Корекційно-реабілітаційна робота в спеціальних дошкільних навчальних закладах з особливими потребами : навчальний посібник. Суми : ВТД “Університецька книга”, 2008. 302 с.

24. Дегтяренко Т.М. Система корекційно-реабілітаційної роботи з дошкільниками з особливими освітніми потребами (1991-2008 рр.) : навчально- методичний посібник. Ч.1. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2022. 232 с.

25. Дивитися і бачити: путівник для дітей з порушеннями зору : навч.-метод. посіб. / упор. Калініченко І.О. Полтава : ПОІППО, 2016. 88 с.

26. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології. Київ : Академвидав, 2004. 352 с.

27. Дитина із сенсорними порушеннями: розвиток, навчання,

виховання : зб. наук. праць / За ред. А. А. Колупаєвої. Київ : Педагогічна думка, 2012. Вип. 3. 130 с.

28. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

29. Засенко В. В. До проблеми особистісного підходу у навчанні дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: наук.-метод. зб.* Вип. 8. Київ : Наук. світ, 2006. С. 8--88.

30. Калмикова Л. О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти. Київ: НМЦВО, 2003. 320 с.

31. Кобильченко В.В. Корекція психосоціального розвитку учнів 1-4 класів з вадами зору. Наук.-метод. посіб. Київ : Актуальна освіта, 2005. 150 с.

32. Концепція Державного стандарту спеціальної освіти дітей з особливими потребами. *Дефектологія*. 1999. № 4. С. 2–8.

33. Кобильченко В. В. Психологічна допомога дітям з порушеннями зору в дошкільному віці : *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія соціально-педагогічна*. Вип. 7 / за ред О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський : ПП. Мошинський В. С., 2007. С. 275–278

34. Коломеєць Л.М. Логопедичний супровід дітей з порушеннями зору. *Вісник КіПНУ імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія.* / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Вип. 5. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2014. С. 179–185.

35. Концепція дошкільної освіти в Україні. Київ : Освіта, 1993. 16 с.

36. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). Київ : Стилос, 2000. 336 с.

37. Колупаєва А.А. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку у загальноосвітні навчальні заклади : Монографія. Київ: Педагогічна думка, 2007. 458 с.

38. Колупаєва А.А. Проблеми соціальної освіти дітей з особливими потребами в Україні. *Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки* : зб. наук. праць. Вип. 2. / відповід. ред. Синьова Є.П. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. С. 92–97.

39. Костенко Т.М. Соціально-психологічні умови забезпечення пізнавальної активності слабозорих дошкільників. *Дефектологія*. 2012. № 3. С. 27-31.

40. Костенко Т.П. Психологічний супровід навчально-виховного процесу в спеціальному дошкільному закладі: шляхи реалізації, завдання, принципи, суб'єкти впливу. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: наук.-метод. збірн.* Вип 11. Київ : Науковий світ, 2005. С.135–139.

41. Костенко Т.П. Базові аспекти психологічного супроводу дошкільників в умовах інклюзивного середовища. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: наук.-метод. зб.:* Вип 12. Київ, 2010.С. 153–163.

42. Костенко Т.М. *Забезпечення умов розвитку та формування пізнавальної активності дітей з порушеннями зору. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови.* 2012, 2 (3). С. 98–107.

43. Костенко Т.М. *Пізнавальна активність як показник різнобічного розвитку дітей з порушенням зору. Дитина із сенсорними порушеннями: розвиток, навчання, виховання.* 2010, 1 (1). С. 80–88.

44. Костенко Т.М. *Пізнавальна активність як показник всебічного розвитку дітей з порушеннями зору. Дитина із сенсорними порушеннями.* 2011, 1 (2). С. 70-77.

45. Костенко Т.М. *Психолого-педагогічна взаємодія як умова розвитку пізнавальної активності слабозорих дошкільників. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови.* 2011, 2.С. 98–106.

46. Костенко Т.М. *Формування пізнавальної активності у слабозорих дошкільників. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови.* 2013, 2 (4). С. 180–190.

47. Костенко Т.М., Гудим І.М. *Навчання дітей із порушеннями зору : навч.-метод. посіб.* Харків : «Ранок», 2019. 184 с.

48. Костенко Т.М., Гудим І.М., Легкий О.М., Кондратенко С.В. *Особливості стандартизації змісту освіти дітей з порушеннями зору: навч.-метод. посіб.* Київ : ФОП Симоненко О.І., 2019. 180 с.

49. Костенко Т.М., Кобильченко В.В., Довгопола К.С. *Особистісно-орієнтовані технології навчання дітей з порушеннями зору в загальноосвітньому просторі. Навч.-метод. посібник.* Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.

50. Конопляста С. Ю., Сак Т.В. *Логопсихологія: навч. посіб.* Київ : Знання, 2009. 293 с.

51. Конопляста С. Ю., Любовецька В. О. *Особливості лексико-семантичної сторони мовлення у дітей старшого дошкільного віку з вадами зору. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* 2013. Вип. 24. С. 138–141.

52. Крутій К. Л. *Формування граматично правильного мовлення у дітей дошкільного віку.* Запоріжжя, 2004. 390 с.

53. Люблінська Г.О. *Дитяча психологія : навч.посіб.* Київ: Вища школа, 1974. 356 с.

54. Мартиненко І.В. *Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення : монографія.* Київ: ДІА, 2016. 307 с.

55. Малюхова Н.І. Компенсаторні можливості розвитку слабозорих розумово відсталих дітей в процесі пізнання довкілля. *Дефектологія*. 2004. № 4. С.26–28

56. Малюхова Н.І. Соціально-побутове орієнтування як засіб соціальної адаптації осіб з вадами зору. *Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки. Зб. наук. праць*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. Вип. 7. С. 40–46.

57. Мілевська О.П. До питання формування зв'язних висловлювань в учнів із загальним недорозвитком мовлення. *Логопедія : наук.-метод. журнал*. 2011. №1. С. 45–51.

58. Мілевська О.П. Розвиток зв'язних висловлювань у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення: корекційний та освітній аспекти. *Развитие системы коррекционного образования на современном этапе : матер. Междунар. науч.-практ. конф. Симферополь, 2013. С. 139–145.*

59. Некрасова І. М. Психологічні особливості комунікативної сфери слабозорих дошкільників з афективною поведінкою : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.08; Ін-т дефектології АПН України. Київ. 2002. 20 с.

60. Особливості розвитку дітей дошкільного віку з порушеннями зору: навч.-метод посібн. Ч 1. /авт. Вавіна Л.С., Гудим І.М., Кондратенко С.В., Довгопола К.С., Нафікова Л.А. Київ : Педагогічна думка, 2012. 136 с.

61. Національна система виховання: Концепція. Київ: Либідь, 1991. 27 с.

62. Навчально-виховні програми та методичні рекомендації для спеціальних дошкільних закладів для дітей з вадами зору / укл. К. М. Скляр, Т. П. Свиридчук, С. В. Федоренко, Т. І. Моторна. Київ : ІЗМН, 1996. 328 с.

63. Паламар О. Психологічні основи корекційно-компенсаторної роботи при вивченні природознавства дітьми з порушеннями зору. *Psychological Journal*. Вип.8 (18). 2018. С. 131–143

64. Паласевич І. Корекційно-реабілітаційна робота ДНЗ з дітьми, що мають порушення зору. *Людинознавчі студії. Вип. 9. Педагогіка*. 2014. С. 137–147.
65. Піроженко Т.О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 52 с.
66. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навч. посіб. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
67. Покутнєва С. Компенсація як основна форма розвитку дітей із глибокими порушеннями зору. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2014. №2. С. 44–45.
68. Ремажевська В. М. Медико-педагогічні основи оптичної корекції у дітей з вадами зору. *Соціально психологічні проблеми тифлопедагогіки : зб. наук. праць*. Вип. 2. / відповід. ред. Є. П. Синьова. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. С. 1–26.
69. Семенишина Т.О. Особливості трудового навчання і виховання дітей з порушеним зором. *Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки. Зб. наук. праць*. Випуск 7. Київ, 2007.
70. Семенишина Т.О. Формування мовленнєвої готовності дітей старшого дошкільного віку зі зниженим зором до навчання в школі : автореферат дис... канд. пед. наук : 13.00.03 – корекційна педагогіка. 2011. Київ.
71. Синьова Є. П. Особливості розвитку і виховання особистості при глибоких порушеннях зору: монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 442 с.
72. Синьова Є. П. Психологічні особливості розвитку діяльності при порушеннях зору у дітей. *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського державного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально- педагогічна*. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 15. С. 410–414.

73. Синьова Є. П., Федоренко С. В. Тифлопедагогіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 325 с.

74. Синьова Є. П. Тифлопсихологія. Психологічні особливості людей з глибокими порушеннями зору: підручник. Київ : Знання, 2008. 365 с.

75. Спеціальна педагогіка : навч. посіб. / Мартинчук О.В., Маруненко І.М., Луцько К.В. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017. С.117–135.

76. Стеблюк С.В. Сучасні підходи до розвитку усного мовлення дітей з особливими освітніми потребами. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : КПУ. № 73, Т. 2, 2020. С. 209–213

77. Сушкова Г. Вади зору – не перешкода для повноцінного розвитку дітей. *Дошкільне виховання*. 2006. № 12. С. 11 – 13.

78. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ: програмно-методичний комплекс. Київ : Актуальна освіта, 2007. 120 с.

79. Трофименко Л. І. Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей п'ятого року життя з загальним недорозвитком мовлення : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ : 2004. 196 с. Бібліогр. : С. 174–189.

80. Федоренко С.В. Тифлодидактика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2009.

81. Федоренко С.В. Вивчення особливостей розвитку та формування предметної діяльності слабозорих дошкільників. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: науково-методичний збірник*. 2002. № 4. С. 279–284.

82. Федоренко С. В. Казкотерапія як засіб розвитку зв'язного мовлення дошкільників зі зниженим зором. Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології : зб. наукових праць. Кам'янець-Подільський. Вип.

3. 2015. С. 240–245

83. Федоренко С.В., Погребняк О.В. Комунікативна компетентність як умова соціальної адаптації дітей з порушеннями мовлення. *Науковий журнал Хортицької національної академії*. 2022. № 7. С. 168–175.

84. Федоренко С.В., Рахуба Н.О. Екологічно-розвивальне середовище як умова формування уявлень про об'єкти неживої природи у старших дошкільників зі зниженим зором. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. праць / за ред. В.М.Синьова, О.В. Гаврилова*. Т.2. Вип. 5. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори, 2015. С. 323–333.

85. Чопик Л.І. Організація корекційно-компенсаторної роботи з дітьми, що мають порушення зору : метод. реком. Вінниця, 2003. 40 с.

86. Швалюк Т. М. Формування навичок побудови простого поширеного речення у дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. *Логопедія*. 2015. № 5. С. 84–93.

87. Kates L., Schein J. S. A complete guide to communication with deaf-blind persons. Silver Spring, Md. : National Association for the Deaf. 1980.

88. Bishop V. Teaching visually impaired children. Springfield, IL: Charles C. Thomas Publisher. 1996.

89. Warren, D. H. Blindness and Early Childhood Development. New-York : American Foundation for the blind. Inc., 1977. P. 179–201.